НОМІНАЦІЯ КАРТОПЛІ ТА СТРАВ ІЗ НЕЇ В СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Оскирко О. П.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті розглянуто способи номінації картоплі в східноподільських говірках, досліджено їх етимологію та семантику, простежено мотиваційні ознаки та диференційні особливості лексем, визначено структуру та способи їх утворення.
Ключові слова: назви картоплі, східноподільські говірки, способи номінації, диференційні ознаки, однослівні найменування.

The article represents the methods of nomination potato in Eastern Podil dialects, demonstrates their etymology and semantic meanings, defined motivational and differential features of lexemes. It also contains the peculiarities of individual dishes' preparation.
Key words: potato names, eastern Podil dialects, methods of nomination, differential features, one-word names.

Лексика на позначення назв продуктів харчування, їжі, напоїв є невід'ємним компонентом мовної картини світу й характеризується з культурологічного погляду як пріоритетна, адже лексичний аналіз говірок у діалектологічних студіях є одним з актуальних завдань. У широкому ареалогічному контексті слов'янських мов, на думку П. Ю. Гриценка, це значною мірою уточнює історію багатьох українських говорів, показує реальну картину міжслов'янських мовних зв'язків у цілому; динаміка лексичного складу українських говорів як результат міжмовної взаємодії постає рельєфнішою [5, с. 219]. Зважаючи на різноманітні зміни в українській діалектології, багато тематичних груп лексики в аспекті синхронії та діахронії залишаються малодослідженими. Саме тому словниковий склад української мови досі є недостатньо вивченим з погляду структурних рівнів мови, що спонукає сучасних діалектологів до нових пошуків.

Останнім часом увага науковців зосереджена на дослідженні тематичних груп лексики. В етнографічному аспекті номінації назв їжі досліджувала Л. Артюх [1], у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV – XVII ст. назви продуктів харчування проаналізовано С. Яценком [11]. Діалектна лексика харчування проаналізована в наукових роботах В. Різник (говірки надсянсько-наддністрянського суміжжя) [9], Л. Борис (буковинські говірки) [3], Е. Ґоци (карпатські говірки) [6], М. Волошинової (східнослобожанські говірки) [4]. Лексико-семантична група на позначення назв картоплі та страв із неї в східноподільських говірках ще не була предметом спеціального дослідження, що й визначає **актуальність** розвідки.

Мета статті – проаналізувати способи номінації в лексико-семантичній групі назв картоплі та страв із неї у східноподільських говірках, визначити найбільш продуктивні, з'ясувати особливості найменувань за структурою. Для досягнення мети визначено такі **завдання**: 1) проаналізувати номінацію страв із картоплі у східноподільських говірках; 2) визначити найбільш продуктивні способи утворення номенів та їх структуру.

Джерельною базою дослідження є власні діалектні матеріали, зафіксовані в експедиціях упродовж 2013 – 2016 рр. у населених пунктах Кіровоградської, Черкаської, Вінницької областей за спеціально розробленою програмою, а також діалектні та лексикографічні праці.

Особливу роль у харчуванні українців відіграє картопля – найуживаніший городній рослинний продукт (лат. *Solanum tuberosum*), вид рослини пасльонових. У народі іменується як "другий хліб" [1]. Картопля посідає значне місце в кулінарії господинь Східного Поділля, є обов'язковим компонентом для приготування рідких страв, широко використовується для приготування других страв. ЇЇ варять, печуть, смажать, труть, товчуть, готують цілою та шматочками, тушкують тощо. Картоплю як один із найпопулярніших продуктів харчування українців вирощують у різних куточках країни, додають до багатьох страв, використовують у медицині, сільському господарстві тощо. Загальноприйнятої етимології лексеми немає. Більшість етимологів припускають, що лексема *картопля* з німецьк. *"kartoffel"* (картопля) походить від італійс. *"tartufo"* (трюфель), через зовнішню схожість в основу слова,

очевидно, ліг *“трюфель”* – термін лат. походження *“tuber”* (бульба), що означає “пухлина” або “шматок”. У сучасній українській мові лексема вживається зі значенням “однорічної трав’янистої рослини з їстівними бульбами, багатими на крохмаль”. Як збірне поняття слово функціонує на позначення “бульби цієї рослини, що вживаються як їжа і як корм для тварин” (СУМ, т. 4, с. 112).

У східноподільських говірках на позначення овоча, який додають у першу рідку страву, готуючи її, зафіксовано лексеми *бара*ˈ*бол’а* (Кнл), *кар*ˈ*топл’а* (Кнл, Сч, Лщ, Кбр, Крт, Уг, Чй, Пн, Бт, Гр), *кар*ˈ*тошка* (Кбр, Жр), ˈ*бул’ба* (Снх).

За Я. Закревською та як демонструє ІІ том “Атласу української мови”, лексема *бараболя* покриває весь південно-західний ареал [8], (АУМ ІІ). Лексема *бара*ˈ*бол’а* в СУМ зафіксована з ремаркою діалектне зі значенням ‘картопля’ (СУМ, т. І, с. 130). Назва *бара*ˈ*бол’а* видозміни назви німецької землі Brandenburg, через яку артопля поширювалася на схід (ЕСУМ, т. І, с. 137), походить від слц. *grula*, яке зводиться до нім. Hrundbirne ‘земляна груша’ (ЕСУМ, т. І, с. 605).

На позначення звареної цілої картоплі мешканці досліджуваного регіону вживають аналітичні найменування *кар*ˈ*топл’а* ˈ*вар’ана, кар*ˈ*тошка* ˈ*вар’ана, бара*ˈ*бол’а* ˈ*вар’ана,* утворені атрибутивним зв’язком, де дієприкметник ˈ*варен’а* вказує на результат варіння, приготування страви. Виявлені репрезентанти функціонують у діалектному мовленні носіїв усіх наріч української мови із загальноприйнятим семантичним значенням.

В обстежуваних говірках лексема *картопля* вживається на позначення другої страви, переважно гарячої. Найменування страв, складником яких є картопля, виявляє широкий спектр кулінаризмів. Один із різновидів кашоподібних страв з картоплі в говірках Східного Поділля репрезентовано загальною лексемою *п’у*ˈ*ре* із семою ‘страва або приправа до страв, приготовлена з розім’ятих чи протертих овочів або фруктів’ (Плн, Нс, Кбр, Крт, Хр, Лщ, Уг, Пн, Чй, Тп, Рс, Жр, Сн, Ск, Тр, Юр, Йс, Мч, Кнл, Об, Окс, Крс, Дб, Клб). Це зафіксовано в більшості обстежених говірок, з фр. мови *puree* ‘пюре, відвар, протертий суп’ (ЕСУМ, т. IV, с. 648). У буковинських говірках *пю*ˈ*ре* ‘страва, приготовлена з розім’ятих чи протертих овочів чи фруктів’ [3, с. 303]. У зменшено-пестливому значенні в говірці с. Журавка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. виявлено демінутив *п’у*ˈ*решка.* Мовні лексеми ˈ*топчанка* (Рс, Лщ, Бг, Уг, Чй), ˈ*топтанка* (Жр, Тр, Тп, Снх), *то*ˈ*лочанка* (Глм, Плс, Крс, Лщ), ˈ*тоўчанка* (Зл), мотивовані процесом приготування страви, похідні від дієслів *товкти, толочити*, тобто розім’яти бульби картоплі до утворення кашеподібної консистенції. Значну частину назв страв становлять двослівні номінації, утворені атрибутивним зв’язком за моделлю “іменник + прикметник”: *кар*ˈ*топл’а* ˈ*мйата, бара*ˈ*бол’а* ˈ*мйата, кар*ˈ*тошка то*ˈ*лочана, кар*ˈ*топл’а* ˈ*топтана*; рідше “прикметник + іменник”: *картоп*ˈ*л’ане п’у*ˈ*ре*.

З картопляного пюре готують багато інших страв, де пюре використовується в складі начинки. У досліджуваних говірках зафіксовано однослівні найменування страви ˈ*зрази* (Жр, Снх, Трг, Лщ, Рз, Чй, Уг, Пн, Гр, Бг). Лексема – запозичення з пол. мови; п. *zraz* ‘живець для щеплення’ (ЕСУМ, т. ІІ, с. 279), а також двослівні аналітичні назви *кот*ˈ*лети картоп*ˈ*л’ан’* (Чй, Сч), *кар*ˈ*топл’ан’і* ˈ*пал’чики* (Уг), де атрибутив указує на основний інгредієнт, а головне слово – на форму страви.

Окрему мікрогрупу в складі досліджуваної лексико-семантичної групи утворюють назви страв, які утворено за моделлю “іменник + прийменник + іменник”, де другий іменник позначає інгредієнт: ˈ*топчанка із* ˈ*м’асом* (Гр, Бт), ˈ*топчанка з гри*ˈ*бами* (Лщ, Уг, Чй), *кар*ˈ*топл’а з гри*ˈ*бами* (Рс, Хр),*кар*ˈ*топл’а з*^{с} ˈ*мйасом* (Ск, СХ, Ів, Нд, Кл, Тр, Вр, Хр, Крт, Кбр, Плн, Плс, Об, Зл, Дб), *кар*ˈ*топл’а з ту*ˈ*шонкойу* (Сч, Уг, Зр).

Для позначення вареної картоплі, з якої не знято шкірку, у досліджуваних говірках використовуються однослівні номінації *мунˈд'ірка, мунˈˈд'ерка* (Шм, Йс, Мч, Лк, Тп, Лщ, Сч, Снх, Сн, Жр, Ск, Тп, Тр, Рс, Дб, Гнн), *мунˈд'ери* (Гр, Бт, Лщ, Гр, Уг, Чй), а також аналітичні найменування з прийменниковим зв'язком *карˈтопл'а в мунˈд'ерках* (Сч), *карˈтопл'а ў кожушˈках* (РБ). Припускаємо, що лексеми *мунˈд'ірка, мунˈˈд'ерка, мунˈд'ери* – універби від словосполучення *карˈтопл'а в мунˈд'ерках,* явища, притаманного українській мові й поширеного на території Східного Поділля. Словник СУМ словосполучення *картопля в кожушках (мундирках)* реєструє зі значенням "варена картопля, з якої не знято шкірки" (СУМ, т. IV, с. 112). В основі лексеми *мунˈд'ерка* французьке запозичення мундир "оправа, спорядження" (ЕСУМ, т. III, с. 534).

Процес зняття шкірки з картоплі в аналізованих говірках представлено однослівними номінаціями, вираженими дієсловами доконаного виду *наоб:и^{е}ˈрати* та *обˈчистити* і недоконаного – *ˈдерти, зди^{е}ˈрати, об:и^{е}ˈрати, обшкр'іˈбати, шкˈр'абати, шкре^{и}ˈбˈти, ˈчистити, обчиˈшчати*, *гобиˈрати бараˈбол'у*, аналітичними словосполученнями з атрибутивним зв'язком, де атрибутив, дієслово недоконаного виду, вказує на дію, яка виконується: *шкˈрабати карˈтошку, гобиˈрати карˈтопл'у* недок., *шкˈрабайут' карˈтошку* 'обчищати шкірку з молодої картоплі' (Шм, Йс, Мч, Лк), *об:иˈрати карˈтопл'у, гобиˈрати карˈтошку, ˈчистити карˈтошку* (Шм, Йс, Мч, Лк) 'знімати, обчищати шкірку зі старої картоплі'. Протетичний приголосний [г] є найбільш поширеним перед початковими [о] та [а], характерним для говірок південно-західного наріччя (АУМ I). Згідно з дослідженнями Г. Березовської та Т. Тищенко, ізоглоса, яка обмежує протетичний приголосний [г], проходить південніше Гнилого Тікича [2; 10].

В обох парах словосполучень *шкˈрабати карˈтошку, шкˈрабайут' карˈтошку – об:иˈрати карˈтопл'у*, *ˈчистити карˈтошку* дієслово-атрибутив позначає процес виконання дії, але різниця в семантичній структурі вказує на ознаку картоплі: стара → *оббирати* → *чистити*; молода → *шкрябати* → *шкребти*.

Окрему лексико-семантичну мікрогрупу становлять найменування на позначення шкірки від картоплі. У досліджуваних говірках зафіксовано лексеми, виражені однослівними назвами *лушˈпайка, шкараˈлупа* або їх множинними варіантами *лушˈпайки, шкараˈлупи.* Спорадично зафіксовано множинний іменник *обˈр'із^{с}ки* в говірках с. Ботвинівка та с. Гребля Христинівського р-ну Черкаської області. Виявлені лексеми *лушˈпайка* (Жр), *лушˈпайки* (Шм, Йс, Мч, Лк, Мх, Цб, Сн, Сч, Уг, Лщ, Кбр, Тр, Зл, Дб, Клд), *шкараˈлупи* (Глм, Жр, Снх, Ск, Плн, Окс) відомі жителям говіркового ареалу із загальним значенням 'шкірка старої картоплі'. Лексема *шкаралупа* в окремих досліджуваних говірках є багатозначною, що засвідчує її семантична структура: *шкараˈлупа* 'верхня корка від горіха' (Жр, Сн, Ск, Юр, СХ, Тр, Лщ, Бт, Рс, Рз, Кбр), 'шкіра старої картоплі' (Юр), 'шкірка від пташиного яйця' (Жр, Снх).

Поширена страва на Східному Поділлі – *оладка*. На позначення цих страв зафіксовано лексеми *картопˈл'аник, де^{и}ˈрун (диˈрун), барабоˈл'аник, бараˈболник, оˈладок,* назви яких зумовлені продуктом виготовлення або назвою процесу приготування. Сему 'картопляник, оладка з тертої картоплі' в східноподільських говірках реалізовано лексемами *картопˈл'анки* (Плн), *картопˈл'анц'і* (Мх), *барабоˈл'аники* (Лк, Хм, Сч, Сн, Клб), *оˈлад^{т}ки* (Кнл, Тп, Цб, Тр, Жр, Лщ, Снх, Ск, Тр), *бараба^{ˈ}л'аник* (Лщ, Бт, Гр, Уг, Сч, Рс, Тп), *картофˈл'аник* (Мч, Шм, Йс, Глм, Плс, Крс), *картопˈл'аник* (Лк, Кнл, Крт, Кбр, Лщ, Бт, Гр, Тп, Уг, Чй, Зр, Рс, Об, Окс, Дб, Клд), *оˈладок* (Кбр). Лексема *оладок* відома словнику за редакцією Б. Грінченка (Грінченко, т. 3, с. 51), а *картопляники*, *деруни* – сучасній українській літературній мові

зі значенням ‘котлета з вареної товченої картоплі’ (СУМ, т. 4, с. 112). У говірці с. Нестерівка Маньківського р-ну Черкаської обл. виявлено лексему *бара*ˈ*болник.* Регіональні діалектні словники лексеми *бара*ˈ*болник* з таким же лексичним значенням не фіксують, що може бути сигналом про східноподільський ендемізм. Лексема *дерун* мотивована дією дерти картоплю на тертці з прасл. **derti, *dъro* і *dъrati, dero* (ЕСУМ, т. 2, с. 41). Номінативне поле лексеми значно розширюється, адже лексема вживається місцевими жителями в значенні ‘риба, окунь’ (Кнл, Шм, Йс, Мч, Хм, Лщ, Кбр, Крт, Гр, Зр, Бт, Гр, Об, Клд), ‘картопляні бліни’ (Мх). Паралельно виявлено словосполучення, утворені за моделлю “іменник + прийменник+ іменник”: *оˈладки з карˈтопл’і* (Чй), “іменник + прийменник + дієприкметник + іменник”: *оˈладки з ˈтертойі карˈтопл’і* (Сч). Словник за редакцією Б. Грінченка лексему *дерун* реєструє зі значенням ‘грабитель’, ‘взяточник’ (Грінченко, т. 1, с. 372), а СУМ – ‘оладки з тертої картоплі’ (СУМ, т. 2, с. 254). Припускаємо, що назва в досліджуваних говірках поширилася під впливом літературної мови й активно в ній функціонує. У буковинських та гуцульських говірках лексема *дерун* уживається з подібним значенням [3, с. 265], [6, к. 34].

Лексико-семантичну підгрупу назв страв із картоплі утворюють лексеми, мотивовані дієсловами на позначення технології та процесу приготування: *жарити, смажити, пекти, варити.* Виявлені репрезентанти утворюють двослівні номінації “іменник *картопля* + дієприкметник, утворений від дієслова, що позначає процес приготування страви: *карˈтопл’а* ˈ *смажеᵘна, карˈтошка* ˈ*жарана, карˈтошка* ˈ*печеᵘна, карˈтопл’а* ˈ*вареᵘна, бараˈбол’а* ˈ*жарана, бараˈбол’а* ˈ*жареᵘна, бараˈбол’а* ˈ*смажеᵘна, бараˈбол’а* ˈ*печеᵘна.*

За консистенцією страви виділяємо мікрогрупу аналітичних найменувань, утворені атрибутивним зв’язком: *бараˈбол’а р’іˈден’ка* ↔ *бараˈбол’а гусˈта; карˈтопл’а р’іˈден’ка* ↔ *карˈтопл’а гусˈта,* де перший компонент – іменник на позначення картоплі, другий – прикметник, що передає сему ‘наявність рідини в страві’.

Отже, у східноподільських говірках назви картоплі та страв із неї утворюють окрему мікрогрупу, до складу якої входять однолексемні номени та аналітичні найменування. Більшість однослівних номенів можна розглядати як універби, що постали із словосполучень ˈ *топчанка*, ˈ*топтанка*, *то*ˈ*лочанка*, ˈ*тоўчанка.* Двокомпонентні назви страв із картоплі передають ДО “спосіб приготування”: *карˈтопл’а ˈвар’ана, карˈтошка ˈвар’ана, бараˈбол’а ˈвар’ана,* “додатковий інгредієнт”: ˈ*топчанка із* ˈ*м’асом,*ˈ*топчанка з гриˈбами*, *карˈтопл’а з гриˈбами*, *карˈтопл’а з*ᶜ ˈ*мйасом*, *карˈтопл’а з туˈшонкойу.* Аналітичні назви утворені переважно за моделлю: “іменник + прийменник + іменник”: *оˈладки з карˈтопл’і*, “іменник + прийменник + дієприкметник + іменник”: *оˈладки з ˈтертойі карˈтопл’і.*

Список обстежених населених пунктів

Шм. – Шамраївка, Йс. – Йосипівка, Мч. – Мечиславка, Лк. – Лукашівка, Хм. – Хомутинці, Тп. – Тополівка, Жр. – Журавка, Уг. – Угловата, Чй. – Чайківка, Пп. – Попудня, Нд. – Надлак, Окс. – Оксанино, Дб. – Добра, Гнн. – Ганнівка, Лщ. – Лішинівка, Рз. – Розсішки, Хр. – Христинівка, Сч. – Сичівка, Сн. – Синиця, СХ. – Скалівські Хутори, Нд. – Надлак, Ів. – Іванівка, Юр. – Юріївка, Снх. – Синюха, Ск. – Скаліва, Трг. – Торговиця, Рс. – Русалівка, Крт. – Крутогорб, Кбр. – Кобринове, Глм. – Гольма, Тр. – Тарасівка, Плс. – Плоске, Об. – Обжиле, Зл. – Заліське, Крс. – Красногірка, Клд. – Колодисте.

Література

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.

2. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках : дис… канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Г. Г. Березовська. – К., 2011. – 393 с.
3. Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. М. Борис. – Чернівці, 2015. – 330 с.
4. Волошинова М. О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослобожанських говірках : автореф. дис. … канд. філол. наук. – Луганськ, 2014. – 20 с.
5. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
6. Ґоца Е. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах / Еріка Ґоца ; [відп. ред. І. В. Сабадош]. – Ужгород : Ґражда, 2010. – 360 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник – довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Закревська Я. В. Українські назви картоплі (Solanum tuberosum). (На матеріалі ІІ тому "Атласа української мови") / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови / відп. ред.: І. П. Крип'якевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 6 : – К. : Наукова думка, 1964 . – С. 28–36.
9. Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : автореф. дис. … канд. філол. наук. Львів, 2017. – 21 с.
10. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Тищенко Тетяна Миколаївна. – К., 2003. – 194 с.
11. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова"/ С. А. Яценко. – К., 2009. – 242 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

АУМ І – Атлас української мови : В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. кол. : І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с., карт.
АУМ ІІ – Атлас української мови: В 3-х т. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Д. Г. Бандрівський та ін. Ред. тому Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с., карт.
Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. –Т. 1–4.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред.-кол. : О. С. Мельничук та ін. – К. : Наук. думка, 1982.
СУМ – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970.